

Radnóti Miklós

(1909–1944.)

*Radnóti-legendárium**– Feljegyzések a centenáriumi év apropóján –*

Kezdjük személyes hangon. Radnóti Miklóshoz illő módon.

A költő születésének 90. évfordulója tájékán, a mostani centenáriumi évet nagyjából egy évtizeddel megelőzően, felkérést kaptam az egyik kiadótól egy Radnóti-életrajz megírására. Ekkorra már teljesen egyértelművé vált, hogy a szakma régi adósságát törleszthetné egy ilyen könyv elkészülésével és megjelentetésével. Radnóti életének eseményeiről addig jóformán csak kortársi visszaemlékezésekből értesülhettünk. Ám az emlékezések igazságtartalma, pontossága – a szubjektivitásuk, a túlzottan elfogult vagy elfogódott jellegük, no és a megtörténések óta eltelt idő megszépítő vagy megtévesztő távolsága miatt – sok esetben megkérdőjelezhető volt. Az olvasónak időnként az a benyomása támadt, hogy a beszámolóok mintha inkább szólnának az emlékező érdemeiről, a költő életében játszott állítólagos kiemelkedő szerepéről, mint magáról az érintettől. De az irodalomtörténeti szakma is általában véve csak a költői munkásság egy-egy szeletének vizsgálatára szorítko-

zott, s az egyes pályaszakaszokkal vagy művekkel kapcsolatosan leginkább valamely önkényesen kiragadott életesemény meghatározó voltát helyezte figyelmének a középpontjába. Az első, teljesen mondható pályakép megrajzolására Pomogáts Béla kismonográfiájának megjelenéséig kellett várni (*Radnóti Miklós*, Gondolat Kiadó, Nagy Magyar Írók sorozat, Bp., 1977).

Ebben a helyzetben, illetve folyamatban a magam felelősségét átérezve s lehetőség szerint nem eltúlozva, természetesen nagy lelkesedéssel láttam munkához, hogy szerény életrajzomat mihamarabb tető alá hozzam. Az anyaggyűjtés fázisának lezárulásakor mély levegőt vettem, s telefonon megkerestem a költő özvegyét, hogy tájékoztassam őt az örömteli hírről, egy Radnótiról (és persze róla) szóló átfogó biográfia előkészületeiről. Legnagyobb meglepetésemre, az azonnali reakció egyértelműen elutasító volt. Az özvegy megítélése szerint Radnótiról nem életrajzokat vagy irodalomtörténeti tanulmányokat kellene készíteni és közölni, hanem a költő műveit kellene minél inkább és minél teljesebben hozzáférhetővé tenni. Az volt a nagyon határozott álláspontja, hogy a diákok ne szakmunkákat, hanem mindenekelőtt a költő verseit olvassák. Csaknem negyedszázados oktatói munkám minden tapasztalatával hiába próbáltam érveket sorakoztatni amellet, hogy a diákoknak ma már alapos segítségre van szükségük a versek értő befogadásához, hiszen nagyon kevés az ismeretük arról a korról, a költő életéről és a művek megszületésének körülményeiről. Az özvegy hajthatatlan maradt, álláspontjából tapodtat sem engedett. Egy irodalomtörténeti dolgozat megírásához szerencsére nem szükséges az örökös hozzájárulása, de azért a dolgozat szerzője számára nem a legideálisabb és nem a leginspirálóbb az, ha az érzelmi terheltségnek ilyen légkörben kell végeznie kutatói és alkotói munkáját.

A könyv mindenesetre elkészült (*Radnóti Miklós, Élet–Kép sorozat, Elektra Kiadóház, Bp., 2000*). Egy újabb mély levegővételt követően, elsőként természetesen a leginkább érintettnek küldtem el azt, s szorongva vártam a véleményét. Néhány hét múlva levelet hozott a postás. A borítékon feladóként, írógéppel írva, ez állt: *Radnóti Miklósné, Pozsonyi ut 1., 1137*. (Köztudomású, hogy az özvegy a költő halála óta ugyanabban a lakásban lakik, ahol férjével a házasságukat követő, sajnos nagyon rövid időszakot együtt töltötték, s amelyet minden erejével igyekszik azóta is eredeti állapotában megőrizni.) A borítékban a szentendrei Kovács Margit Gyűjtemény egyik kiemelkedő darabjának, a *Ha-*

lászasszonyok című kompozíciónak a fényképét ábrázoló képeslap lapult. (Szintén ismeretes, hogy a Radnóti-házaspár milyen nagy rajongója és gyűjtője volt a keramikumművész alkotásainak. A Pozsonyi úton egy házban is laktak. Radnóti 1943 telén, egy légiriadó alkalmával, éppen Kovács Margitnak és édesanyjának olvasta fel először talán legismeretebb, *Nem tudhatom...* című versét, a ház pincéjében.) A képeslap hátoldalán az alábbi, ugyancsak géppel írott szöveg volt olvasható:

2000. VI. 6. *Kedves Vilcek Béla, köszönöm könyvét. Minthogy félvoak vagyok, felolvasásra szorítkozva, még csak a 61. oldalnál tartok. Eddig jó és hasznos, gondos kutatást mutat. Nem akartam a befejezésig várni, szívós üdvözléssel Radnóti Miklósné*

A levélben olvasottak és az előzmények után különösen megtisztelő volt, hogy az aláírás fekete tintával, szép folyamatos betűkkel, kézzel írva szerepelt. Ezzel azonban ez a nagyon személyes és felemelő történet még nem ért véget. Rövidesen, ugyanarról a címről, újabb borítékot kézbesített a posta. Ezúttal levél volt benne, írógéppel írva és lila tintájú, saját kezű aláírással. A levél szövege az alábbi volt (a személyes adatokat három pont jelzi):

2000. június 26. *Kedves Vilcek Béla, könyvét végigolvastam. Szerkezetét, vagyis a kötetek sorrendjére fűzött emlékező és kritikai írások együttesét jónak tartom. Sok gondos kutatási munkát tükröz a könyv. Soproni János, régi barátunk szeretné megkapni könyvét, de hiába kereste a boltokban. Kérem, küldjön egy példányt címére: [...]. Egyébként elvárta volna, hogy közlési szándékáról értesíti. Amennyiben mondandója volna számomra, keddtől péntekig az esti /9-10 h/ időben megtalál. Telefonom: [...], más időben: [...]. Szíves üdvözléssel: Radnóti Miklósné*

Soproni János az igényelt könyvet természetesen, annak rendje és módja szerint, azonnal megkapta s egy baráti hangulatú telefonbeszélgetés során köszönettel nyugtázta. Az a tény pedig, hogy a megjelenés után néhány héttel már hiába kereste a kötetet a könyvesboltokban, nos, az annak a bizonyítéka, hogy a kiadásnak szerencsére kézzel fogható, a könyvforgalmazásban is tetten érhető eredménye volt. Az olvasók a könyvet egyértelműen örömmel fogadták. A Radnóti-életrajz születésének, megjelenésének és utóéletének alakulástörténete pedig a szerzőt – kutatói és személyes értelemben is – élete egyik legnagyobb elismeréséhez juttatta.

*

A Radnóti-év eseménysorozata a költő alakját és életművét újra a figyelem középpontjába helyezte. Az eseménysort, ha nem is közvetlenül, a róla szóló első, szaktudományos igényű megírt monográfia megjelenése vezette be. Ferencz Győző korszakos jelentőségű munkája a szakma újabb több évtizedes adósságát törlesztette (*Radnóti Miklós élete és költészete. Kritikai életrajz*, Osiris Kiadó, Osiris Monográfiák sorozat, Bp., 2005). A Radnóti-év rendezvényeinek sora közvetlenül a 2009. április 21-én, a Petőfi Irodalmi Múzeumban nyílt átfogó kiállítással vette kezdetét. *Az égre írj, ha minden összetört – 100 éve született Radnóti Miklós* című tárlatot Lator László költő nyitotta meg, köszöntőt mondott Harsányi László, a Nemzeti Kulturális Alap elnöke, közreműködött Vallai Péter színművész és Farkas Gábor zongoraművész. Mottóul a költő József Attila hátrahagyott verseihez írott jegyzetének egy mondata szolgált: „A gazdag után vagyton marad, a költő után versek és töredékek.” Maga a kiállítás elsősorban a fennmaradt fényképekre, kéziratokra, művészi kivonatú könyvekre, korhangulatot idéző filmekre koncentrált, de a falakon a barátok, kortársak – többek között Dési Huber István, Ámos Imre, Háy Károly László, Beck Judit, Koffán Károly – festményei, grafikái is láthatóak voltak. A múzeum padlóján újságkivágások, plakátok idézték meg a költő életének és halálának korszakát. A 2010 január 5-ig látható tárlatot Varga Katalin rendezte, látványtervét Koczka István és Juhász Tibor készítette.

Radnóti születésnapján, május 5-én délelőtt a Nemzeti Emlékhely és Kegyeleti Bizottság – együttműködve a Magyar Írószövetséggel és a Petőfi Irodalmi Múzeummal – megemlékezést tartott a Fiumei úti temetőben, a költő sírjánál. Köszöntőt mondott a három rendező szervezet, illetve intézmény vezetője, Boross Péter, Vasy Géza és E. Csorba Csilla, közreműködött Bálint András színművész. A megemlékezést követően a jelenlévők elhelyezték a síron a kegyelet írógait. Ezen a napon délután került sor a Magyar Írószövetség székházában Tóth József *Radnóti Miklós. 100 vers 100 kép* című fotóalbumának ünnepélyes bemutatójára. A könyvet méltatta Szakolczay Lajos irodalom- és művészetkritikus, közreműködött Kelemen István színművész és Fekete-Bernáth Orsolya hegedűművész. Ugyanaznap este, újra a PIM-ben, rendhagyó, úgynevezett Virrasztást rendeztek a centenáriumi tiszteletére, amelynek keretében Tarján Tamás irodalomtörténész beszélgetett Szántó T. Anna és Schein Gábor költőkkel, Radnóti Miklós költészetének utóéletéről. Ezen a napon volt a József Atti-

la Művészeti Centrum Alapítvány által képző- és fotóművészek, költők és zeneszerzők részére, *Írok, mit is tehetnék* címmel meghirdetett nyilvános pályázat beküldési határideje is. A díjakat november 26-án, a pályaművekből rendezendő kiállítás megnyitóján adják át a József Attila Klubban.

Május 25-én *PIM Esti Extra* címmel hosszú nyitva tartást rendeztek a Petőfi Irodalmi Múzeum Radnóti-kiállításán. Ennek keretében, *Látod-e, eszteleddik...* – *Radnóti Miklós munkaszolgálat* címmel Csapody Tamás jogász-szociológus, vetítéssel egybekötött előadása hangzott el, Mazányi Judit művészettörténész tárlatvezetést tartott, valamint – *Oly korban éltem* címmel – a Pesti Magyar Színiakadémia növendékei Radnóti-verseket szavaltak s – *Az én Radnótim* cím jegyében – a látogatók is felolvashatták kedvenc Radnóti-versüket. De ezt követően is országsszerte egymást érték a legkülönbözőbb megemlékezések, műsoros estek, tudományos ülésszakok. Minden, magára valamit is adó irodalmi orgánus (rádió, tévé, újság, internet) kötelességének érezte, hogy valamilyen formában, akár önálló tematikus számmal vagy sorozattal, megemlékezzen a költőről.

Augusztus 14-én *Radnóti szubjektív – a költészet civil estéje* címmel rendhagyó megemlékezést tartottak a Páva utcai Holocaust Emlékközpontban, ahol közéleti személyiségek mondták el legkedvesebb Radnóti-versüket és az ahhoz kapcsolódó élményüket. Az esten szerepelt: Ákos énekes, Bagdy Emőke pszichológus, Berg Judit meseíró, Bódis Kriszta író, rendező, Domján László orvos, agykontroll oktató, Dopeman rapper, D. Tóth Kriszta újságíró, Fabiny Tamás evangélikus püspök, Falus András tudományos kutató, Gönczöl Katalin egyetemi tanár, Hajnal Anna vajdasági egyetemista, Harcsa Veronika énekesnő, Hámori Veronika pedagógus, Jelenits István piarista szerzetes, Kolláth György alkotmányjogász, Mányi István építész, Nagy Tímea olimpión, Pálkás József atomfizikus, MTA elnök, Sarkady Ildikó média jogi szakértő, Simonyi András diplomata, Szakcsi Lakatos Béla zongoraművész, Szarka Tamás énekes, Theresz Éva óvónő, Varga Dániel vízilabda olimpión, Váradi Júlia újságíró és Vitray Tamás újságíró. A versek között Szakcsi Lakatos Béla zongorázott, s az estről televíziós felvétel is készült. Házigazdák voltak: Harsányi László az NKA Bizottságának elnöke és Mélykúti Ilona szerkesztő.

A Radnóti-rendezvénysorozat egyik legkiemelkedőbb eseménye, hogy szeptember 25-26-27-én, Abdán és Pannonhalmán tartják *A 12 legszébb magyar vers* konferencia- és könyvsorozat

újabb állomását. Az esemény fő szervezője Fűzfa Balázs, védnöke a Magyar Irodalomtörténeti Társaság. Az eseményen, az Élményközpontú Irodalomtanítási Program keretében, ezúttal több száz középiskolás diák, Jordán Tamás irányításával, együtt szavalja el a *Levél a hitveshez* című verset, amit azután háromnapos tudományos konferencia és az annak anyagát tartalmazó kötet megjelenése követ.

*

A Radnóti-év gazdag eseménysorozata és annak hozadéka mindenesetre reményt ad arra, hogy végre nemcsak a költő valamely életeseeményének vagy pályaszakaszának részleges felmutatására kerül sor, hanem az utókor is meg tud felelni annak a követelménynek, amelyre Radnóti egész munkássága máig ható példát mutat s ami nem más, mint élet és mű, mű és alkotás, élet és halál természetes és szerves egysége. Ehhez azonban, első lépésként, végképp számot kell vetni és le kell számolni a költő személyét és pályáját évtizedeken át övező legkülönbözőbb mítoszokkal és legendákkal.

A mítoszok és legendák közül álljon itt a köz tudatban talán leginkább elterjedt négy téveszme vagy félreértés ismertetése és egyúttal azok, konkrét tényekre alapozott cáfolata, nem titkoltan azzal a feltett szándékkal, hogy talán ez a bátorítatlan tisztázási szándék is hozzájárulhat egy igazabb és hitelesebb Radnóti-kép kialakításához, a költő életének és verseinek jobb megismeréséhez.

A megszületés legendája (legenda I.)

Kevesen tudják, de Radnóti Miklóst eredetileg nem Radnóti Miklósnak hívták. Nagypapa, Glatter Jónás a Marosvásárhely melletti Radnóton volt kocsmáros, s kereskedő édesapja, Glatter Jakab is Radnóton született. Itt ismerte meg, majd vette feleségül munkaadója lányát, a majdani költő édesanyját, Grosz Ilonát. Radnóti első írásait vagy Glatter Miklósként, vagy kettős vezetéknevvel: Radnóti Glatter Miklósként jegyezte, s a korabeli kritikák is ilyen neveken emlegették. Az ősei szülőhelyét idéző vezetéknev kizárólagos használata mellett húszéves korában döntött, a névváltoztatást hivatalosan azonban csak doktori szigorlata idején, öt esztendővel később kérvényezte. S noha a név védtetésére való hivatkozással csupán a Radnóczi névmagyarosítást engedélyezték neki, írói névként továbbra is a Radnótit tartotta meg. Neve azóta is Radnóti Miklósként él az irodalmi köztudatban. A Radnóti azonban valójában írói álnév.

Radnóti Miklós születése édesanyja és ikertestvére halálával járt együtt. Ez köztudott. Sokan ebből a tényből azt a következtetést vonják le, hogy ez a gyermekkori trauma az egész életét és költészetét meghatározta. Ezzel szemben az az igazság, hogy anyai nagybátyja, Grosz Dezső textil-nagykereskedő a tragikus esemény bekövetkezése után azonnal a gondozásába vette s gondoskodott a fiú neveltetéséről és taníttatásáról. Igaz ugyan, hogy mintegy utódjául, textilkereskedőnek szánta, de hamar kiderült a számára, hogy a fiút a human pálya jobban vonzza. A tények tehát nem támasztják alá azt a közkeletű nézetet, hogy a költőt születésének tragikus eseményei egész életében nyomasztották volna. Ezek a tragikus események hiányként, traumaként és költői témaként valójában személyes életének tragikusra fordulásakor, a világháború közeledtekor, a 30-as évek második felétől kerülnek költészete középpontjába. 1937 májusában például – *Huszonnycok év* címmel – magát gyilkosnak bélyegezve, anyját véres áldozatként lefestve, verses formában idézi fel a tragikus eseményeket:

*Erőszakos, rút kisdéd voltam én,
ikret szülő anyácska, – gyilkosod!
öcsémet halva szülted-é,
vagy élt öt percet, nem tudom,
de ott a vér és jajgatás között
úgy emeltek föl a fény felé,
akár egy győztes, kis vadállatot
ki megmutatta már, hogy mennyit ér:
mögötte két halott.*

...

*Anyácska, véres áldozat,
a férfikorba nőttem én,
erősen tűz a nap, vakít,
lepke kezeddal ints felém,
hogy jól van így, hogy te tudod,
s hogy nem hiába élek én.*

Az 1940 elején készített önéletrajzi vázlatában is élete meghatározó momentumaiként szól az öt születésétől kísérő tragikus eseményekről – testvére, anyja, majd tizenkét éves korában apja elvesztéséről:

Iker vagyok, öcsém és édesanyám meghaltak születésemkor. Anyámat az ikerszülés ölte meg, nem bírta a szíve, öcsém gyöngye volt, elszóvtam tán tőle az életerőt. Tizenkét éves voltam, meghalt az apám is. Az anyámat nem ismertem, az apámra valójában alig emlékszem, néhány

éles, de összefüggéstelen képet, emléket becézek róla magamban...

Az anya alakja közvetlenül és intenzíven a háborúba sodródás és a háború kitörésének időszakában jelenik meg újra és meghatározó módon az életében és a költészetében. A háborús híreket szinte az idegösszeroppanásig intenzíven éli meg, erről 1939 augusztus végi és szeptember eleji naplófeljegyzései pontosan tanúskodnak is. Az újságolvasástól émelyeg a gyomra, utána betegnek és fáradtnak érzi magát. Félóránként hányinger fogja el („*Megfeküldte a gyomromat a világ...*” – írja például szeptember 3-án). Hajnalig nem tud elaludni, hánykolódik. Egyszer arra riad fel, hogy halott kezét fog, hirtelen és véletlenül, később kiderül, hogy egyszerűen csak a saját karján feküdt.

1939. november 5.

Egész éjjel álmatlanul dobálom magam. Két napja semmi sem sikerül, mélységes undorom van magamtól, a világtól, mindentől!

Ebben a rémisztő lelki és fizikai állapotban merül fel anyjának és ikertestvérenek az emléke, a külvilágban zajló tragédiát személyes tragédiaként megélve.

1940. április 3.

Reggel. Teleki Pál meghalt. Most! Hogyan? Jaj Magyarhon.

1/4 8... Émelygek. Most lettem készen. Mihez kezdjek? Anyáiba volna visszamenni jó! De anya meghalt.

1940. május 5.

Harminckét éves vagyok. Arany, a megfontoltan érkező, túl volt a Toldin már és Goethe (a lírai darabokról nem is szólva) a Wertheren – ilyen idősen... Harminckét éves vagyok, harminckét éve halott az anyám. Érdemes volt? Már négy évvel többet éltem, mint ő. De hát akartam én?!

Az élményt azután prózai formában tudja csak feldolgozni. Hosszú elbeszélésben, bravúros időjárással, születésének és gyermekkoriának nyomasztó emlékeit és jelenbeli félelmeit vetíti egymásra (*Ikerk hava. Napló a gyerekkorról*, 1940).

A hazaszeretet legendája (legenda II.)

Legyen bármily kiábrándító is, Radnóti Miklós nem a hazaszeretetet költője. Előszeretettel emlegetik vele kapcsolatosan, hogy azért igazán nagy költő, mert szerette a hazáját, s alapvetően erről a témáról szól az egész költészete. Ez sem igaz, leg-

alábbis csak részben az. Először is: melyik az a valamire való (magyar) költő, aki ne szeretne volna vagy ne szeretné a hazáját? Másodsor: melyik az a vers, amelyik pusztán a témaválasztás miatt azonnal remekművé válik? Harmadszor: Radnóti a magyarság és a magyar nyelv sorsának alakulását mindig is aggodalommal kísérte, ennek több ízben is tanújelét adta, de ez elsősorban emberi érdem és nem költői vagy művészi, noha a kettő – az ő esetében különösen – valóban nem választható el egymástól. Egyébként meg, hogyan is szerethette volna azt a rendszert, a hazának azt az adott be rendezkedését, amely lépten-nyomon lehetetlenné tette az életét és a művészi alkotómunkáját? Első kötetét elkobozták, bíróság elé állították, tanári katedrára nem engedték, sárga csillag viselésére akarták kényszeríteni, s háromszor is behívták munkaszolgálatra.

Az első munkaszolgálatos behívóparancs éppen az *Ikrek hava* megírásának évében, 1940-ben érkezik a nevére. Szeptember 6-án kell bevonulnia. Mindössze a Károli-féle Bibliát, a Magyar Könyvtár hat részből álló Arany János-sorozatát, valamint egy kis, pepita borítású jegyzetfüzetet visz magával a bizonytalan kimenetelű útra. S ugyanezeket az „útitársakat” választja második bevonulásakor, 1941. július 1-jén is.

A nemzet egyik legtehetségesebb, sokra hivatott alkotója elmeegyeintézeti keretek között sínylődik, az idegösszeomlás kerülgeti. Embertelen munkát végeztenek vele és társaival, lehetetlen körülmények között. Postai telefonpóznákat ásnak el, drótot húznak ki, az állomáson rakodómunkát végeznek, vagonokat tolatnak. Napi 10–15 kilométeres gyalogmenetben jutnak el a mindenkori munkahelyükre. Szálláshelyükön, a rekkenő hőségben, céltalan fűtépedesésre és motozásra kényszerítik őket, mosdási lehetőséget és ivóvizet nem biztosítanak a számukra. Később egy cukorgyárban, fejtörést és hányingert okozó füstben és széngázban, égő szén és cukorrépát lapátolnak, vagonot rakodnak, ötvenkilós kristálycukros zsákokat cipelnek naphosszat. Állandóan emelik a normájukat, megszüntetik a vasárnapi pihenőnapjukat is, s közben ukrainai büntetőtáborral riogatják őket. Tisztálkodásra nincs mód, ujjnyi vastagon ül rajtuk a szénpor és a korom. Éjszaka már fáznak. Fűteni, ruhát szárítani sincs módjuk a nagy hidegben, aludni meg már az ólmos fáradtságtól nem tudnak. Ilyen körülmények között nem lehet hazaszeretetről énekelni.

Ezért is mindenki számára meglepő az, s Radnóti igazi emberi és költői nagyságát bizonyítja,

ami 1943 legvégén és 1944 legelején történik. 1943 májusában megérkezik a határozat, felmentést kap a munkaszolgálat alól. S ennek az évnek a szilveszterén olvassa fel nyilvánosan először barátainak a szó szoros értelmében talán egyetlen hazafias versnek nevezhető költeményét, a *Nem tudhatom...*-ot, amely végül 1944. január 17-i dátummal jelenik majd meg. A baráti összejövetelen a társaság egy része mulatozik, a másik része az egyik csöndes szobában vitázik a következő hónapok esélyeiről. Radnóti egy ideig hallgatagon üldögél a szoba sarkában, majd előveszi frissen elkészült versét.

„– Azt hiszem – idézi a költő szavait Ortutay Gyula, 1968-as visszaemlékezésében –, már kész ez a vers, épp a napokban született. Elhallgattunk. Miklós jól tudott verset mondani, a versmondást tanítani is szerette. S ahogy sorjáztak a mondatok, ahogy egymásba fonódtak a szeretet és fájdalom képei, úgy hallgattunk el. S aztán egyszerre éles vita, valaki csúfondárosan felkiáltott:

– Ni csak, ez »hazaffyas« vers! Mit akarsz ezzel, Miklós!

Magam az utolsó sorral elégedetlenkedtem, az akkor nem is volt végleges. Az asszonyokat szíven ütötte a vers tisztán csillanó fájdalma és szinte szerelmes vágyakozása a haza után, amely pedig munkatáborokba, szögesdrótok mögé küldte eddig is, kenyeret nem akart adni néki, sem munkát, az a hivatatos haza, amely a magyarságból is ki akarta tagadni. E felé a haza felé fordul ez a vers oly vágyakozással, az eleve megbocsátás gesztusával, magához ölelvén szinte az egész bűnös és áldozattá váló emberiséget. A versnek ez a hatalmas hulláma mindnyájunkat megérintett, s mégis keserű vitába bonyolódottunk: kell-e ilyen hazafias vers, nem megalkuvás ez? Van-e még hazánk? S így folyt a vita, végeláthatatlan. Miklós hallgatott, tán kissé fanyarul mosolygott is.”

Mindenesetre Radnóti a szilveszter éji felolvasás fogadtatásának vagy eleve meglévő benső hiányérzetének a hatására, néhány nappal később a költeményhez hozzáírta még egy, tipográfiailag is jól elkülönülő sort:

Nagy szárnyadat borítsd ránk éji felleg.

Valami hatásos zárlaton az eredeti változatban is gondolkodhatott, hiszen a 7//6-os osztású alexandrint az utolsó három sorban már ott is „váratlanul” 7//7-es, a sorközépi metszetről és a sorvégén is csonkalábat tartalmazó sortípusra változtatta. Szándékát azonban a vers végső formájával, az utolsó, különálló sor vershez illeszté-

sével éri el. Ettől az egyetlen sortól az önmagában is magasztos hangvételű költemény himnikus távlatot nyer. A *Nem tudhatom...* ebben a véglegesített formájában egyenesen Kölcsey *Hymnusának* isteni fohászatáé idézi, s válik egészében véve a haza megmeneküléséért, megmentéséért mondott fohásszá. Talán nem túlzás azt mondani, hogy ezzel megszületik a magyarság új himnusa.

A halálraítéltség legendája (legenda III.)

Hajlamosak vagyunk Radnóti Miklós alakjára kizárólag a tragikus mártírköltő palástját ráteríteni. Sajnálkozunk személyes sorsának tragikus alakulástörténetén, s közben elfeledkezünk arról a tényről, amelyet egyébként minden kortársi visszaemlékezés megerősít, hogy a költő valójában imádtta az életet, a vidámságot, a játékoságot, a mindennapokban és a költészetében egyaránt. Elég csak belelapozni abba a fényképalbumba, amely a róla készült valamennyi fotót tartalmazza s amelyet születésének 90. évfordulójára adtak ki (*Radnóti Miklós – Fényképek*, Osiris Kiadó, Bp., 1999). Ezek a képeken Radnóti rendszeresen viccelődik, mulat, grimaszokat vág, jóízűeket ásít vagy szunyókál. Éli és élvezi az életet. Feleségével hétvégeken rendszeresen kirándulnak, a nyarat visegrádi evezéssel, a telet mátrai síeléssel töltik. A legnagyobb rettenet közepette is szinte nyelvet őlt a halálnak. Rájön arra például, hogy a „mint a halál” kifejezés choriambusi lejtést rejt magában, hát ír egy verset ilyen ritmusban (*Mint a halál*, 1940. febr. 27.). Naplójában hosszan értekezik arról, hogy a legszebb magyar szó a „halál”, a két lágy „l” hangzó vagy az arányosan elhelyezkedő magánhangzók miatt. Megtetszik neki a 3/2-es tagolódású (gagliarda) ritmus, hát ír ebben egy *Bájolót* (1942. febr. 1.):

*Rebbenő szemmel
ülök a fényben,
rózsafa ugrik
át a sövényen,
ugrik a fény is,
gyűlik a felleg,
surran a villám
s már feleselget...*

Az „a halál” kifejezést ismételve ráérez az anapestikus lüktetés dallamára („dobogására”), s már el is készül az *Egyszer csak* című vers (1942. április 20.):

*Egyszer csak egy éjszaka mozdul a fal,
beleharsog a szívébe a csönd s a jaj kirepiül.*

*Megsajdul a borda, mögötte a bajra szokott
dobogás is elül.*

Némán emelkedik a test, csak a fal kiabál.

*S tudja a szív, a kéz, meg a száj, hogy ez itt a halál,
a halál...*

A nagyváradi Csapatkórházban *Virágéneket* ír (1942. augusztus 25.), bő egy évvel később *Virág* címmel, képversben szólítja meg a kedvesét (1943. december 7.). Költő mi mást is tehetne a rettenet kellős közepén? A magyar szerelmi költészet legkiemelkedőbb darabját, a *Levél a hitveshez* című verset a heidenauai láger szögesdrótjai közé zárva írja (1944. augusztus-szeptember), de természetesen egy klasszikus műformát, az episztola műfaját választva és a következetesen megvalósított hatodfeles jambusi mértéket követve. Igaza van Ferencz Győzőnek akkor, amikor összefoglalóan megállapítja, hogy „a *Levél a hitveshez* élesen veti fel a kettősségnek a problémáját, amely a *Bori notesz* valamennyi versét feszíti. A szöveg és a szöveg sorsának, a költészetnek és a versbe oltott életrajzi körülményeknek a kettőssége mind a tíz vers értelmezését befolyásolja (visszamenőleg pedig Radnóti egész költészetét). Itt azonban a vers és az íráskörülmény tematikai feszültségbe kerül. A szerelmétől elszakított költő vallomása a versbeli jelen helyzetének ábrázolásától a múlt felidézésén át a jövő akarásáig ível.” (I. m., 730.) Jól mutatja ezt a kettősséget, vágy és valóság, múlt és jelen, idill és tragikum, a rettenet kaotikusságának és a költészet formafegyelmének kettősségét a vers kulcsversszaka s benne a költői és emberi léthelyzet könyörtelen és megmászhatatlan rögzítése:

*csodákban hittem s napjuk elfeledtem,
bombázórajok húznak el felettem;
szemed kékjét csodáltam épp az égen,
de elborult s a bombák fönt a gépben
zuhanni vágytak. Ellenükre élek, -
s fogoly vagyok. Mindent, amit remélek
fölmértem s mégis eltalálok hozzád;
megjártam érted én a lélek hosszát, -*

Egyik leghíresebb versét, az *Erőltetett menet* címűt kötött alexandrinban írja, szintén már a bori munkatáborban, halála előtt alig két hónappal (1944. szept. 15.), észrevétlenül szinte képverssé formálva a sorok elrendezését. A természetesen pontosan a metszet helyén – az úgynevezett niebelungizált alexandrin hetedik szótagjánál, a negyedfeles jambus után – alkalmazott több betűnyi szóközök egyrészt a láb megroggyanását jelzik szemléletes

formában, egymás után sorakozva pedig szinte megjelenítik a menet kanyargós útvonaltát:

*Bolond, ki földre rogyván fölkel és újra lépked,
s vándorló fájdalomként mozdít bokát és térdet,
de mégis útnak indul, mint akit szárny emel,
s hiába hívja árok, maradni úgyse mer,
s ha kérdezed, miért nem? még visszaszól talán,
hogy várja őt az asszony s egy bölcsőbb, szép halál.*

A magyar költészet történetében élet és halál, élet és életmű egységének kérdése meglehetősen gyakorisággal vetődik fel. Nálunk a vers megformálása és megformáltsága, sajnos, önmagában meglévő esztétikai értékein túl, nem egy esetben akár az örület elhatalmasodásának, az „erőltetett menet” kiszolgáltatottságának vagy a teljes fizikai leépültség állapotának elviseléséhez is segítséget nyújt. Ezen a tájon a forma fegyelmének áhítása és vállalása még az életben maradást, az utolsó életesélyt, a végső kapaszkodót is jelentheti. „Még jó, hogy vannak jambusok és van mibe befogóznom” – állítja József Attila. „Mondd, van-e ott haza még, ahol értik e hexametert is?” – kérdi fájdalmasan Radnóti. „Szólhassak s mint rossz gégéből telik... vagy míg az égi és ninivei hatalmak engedik, hogy beszéljek s meg ne haljak” – fohászodik Jónás-Babits. Ilyenkor a „ki-be ugrál a két szemem” élményt csakis a dantei terminában, a lélek védekezését a vergiliusi eclogaformában s a magára maradt „különös hírmondó” keserű vallomását csakis hexameteres mértéksejtelmekben lehet elmondani, mert az úgy és legalább elmondható. Ilyenkor minden más külső körülmény – gyűlölet, káosz, erőszak – esetlegesnek és tünetinek látszik; minden új távlatot nyer, minden a „2x2 józanságával”, a türelmes humánus, a bölcs sztoicizmus nézőpontjából szemlélhető. A hang elfogultságoktól és elfogódottságtól mentes, a forma zárt és mégis áttetsző lehet. A kivételes lelkiállapot tragikus harmóniát teremt, az alkotás és a mű egyszerre gyógyír, menedék és „fegyver”: az élet, a világ fegyelmetlenségével és rendezetlenségével szembezegetett formafegyelem és művészi rend.

Az erőltetett menet legendája (legenda IV.)

A legelterjedtebb mítosz vagy legenda Radnótiival kapcsolatosan az, hogy halálát, úgymond, a gaz németek okozták. A tények azonban ez esetben is mást bizonyítanak. A német katonák valóban sok kegyetlenséget követtek el ellene, de közvetlen halálát magyar keretlegények okozták, akik az „erőltetett menet” hátrahagyott, magatehetetlen tagjait –

köztük Radnóti –, a kórházak túlszűfolttsága miatt nem tudták megfelelően elhelyezni, így a legdurvább és legaljasabb módon szabadultak meg tőlük. A szó legszorosabb értelmében megásatták velük a saját sírjukat, golyót eresztettek a fejükbe, végül a sírgödörbe lökték őket. Az már a sors kegyetlen iróniája, amolyan igazi magyar(os) „legendárium” – mint azt Csapody Miklós jogász-szociológus 2007-ben közölte, nagy feltűnést keltő tényfeltáró cikkében és azóta is több írásában és több lap hasábjain meggyőzően bizonyította –, hogy gyilkosok és áldozatok holtteste a mai napig ugyanabban az úgynevezett Nemzeti Pantheonban nyugszik Budapesten, a Rákoskeresztúri új köztemető 298-as parcellájában, s hosszú ideig még a nevük is ugyanazon a márvány emléktáblán és egymás mellett szerepelt! (L. többek között: Csapody Miklós: *Felmagasztosult keretlegények*, Népszabadság, Hétvége melléklet, 2007. november 24.; Uő.: *A 298-as parcella 10 botránya*, Élet és Irodalom, 2009. május 22.) A gyilkos(ok) személyétől és a gyilkosság körülményeitől függetlenül azt kell mondani mégis, hogy Radnóti Miklós halálának bekövetkezése szükségszerű volt. Igaz ez még akkor is, ha a költő meghátrálásának, megalkuvásának árán vagy az események kedvezőbb alakulása esetén akár tucatnyi alkalom kínálkozott halálának az elkerülésére. Radnóti azonban nem kerülte, mert nem kerülhette el a halálát. Ennek ő maga volt a legbiztosabban a tudatában. S ennek a biztos tudatnak a birtokában írta az utolsó pillanatig költeményeit. (A legszemléletesebb példa rá az úgynevezett bori notesz tartalma és története.) Radnóti Miklós élete és költészete így és ebben a formában alkot teljes és szerves egységet.

1944. május 18-án érkezik meg a nevére szóló harmadik s egyben utolsó behívóparancs. Május 19-én bekövetkezik az ország német megszállása. A német megszállás napján írja, később *Töredék* címmel jegyzett versét, amelyben a kor elaljasulásának különféle változatait mintegy lel-társzerűen veszi számba, s amely az utolsó otthon írott verse.

*Oly korban éltem én e földön,
mikor az ember úgy elaljasult,
hogy önként, kéjjel ölt, nemcsak parancsra,
s míg ballitekben hitt s tajtékzott téveteg,
befonták életét vad kényszerképzetek.*

Barátai és ismerősei még ezen az utolsó napon is unszolják, hogy ne vonuljon be. Felajánlják, hogy szereznek neki hamis papírokat és búvóhelyet, de

ő hajthatatlan marad. Azt mondja, őt egy dolog bántja, az, hogy esetleg ez lesz az utolsó verse, s hogy az egészben a magyarság sorsa fáj neki a legjobban. „Egy puskalövés nélkül! Mi lesz ebből az országból?” – írja ekkor Naplójába. 1944. május 20-án vonul be a váci kiegészítő parancsnokságra, ahol a véletlennek és a segítőkészségnek köszönhetően felcsillan a menekülésnek még egy halvány esélye. Egy jószándékú katonatorvos Vas Istvánt örültnek nyilvánítja, mert ismeri a nevét a Nyugatból, így a költő egyik legjobb barátja elkerüli a bevagonizást. Az orvosnak megemlíti Radnóti nevét is, s az megígéri, ha Radnóti ott van még, akkor őt is kihozza. Ám éppen akkor, amikor rátalálnak a költő nyomára, abban a pillanatban zárják be annak a vagonnak az ajtaját, amelyikben a költő is tartózkodik s amelyiket a bori munkatáborba irányítanak.

A bori táborban a német hadvezetés a sziklás hegyoldalon egy szárnyvonalat akar kiépíteni annak érdekében, hogy a kitermelt rezet németországi üzemekbe szállíthassa. Az elképzelés és így a munkavégzés is, a front közelsége miatt, teljességgel értelmetlen. A körülmények embertelenek. A munkaszolgálatosokat reggel héttől este hatig tartó, mindössze egy óra ebéddővel megszakított, kemény fizikai munkára, földmozgatásra és erdőirtásra kötelezik. Egyetlen örömük, hogy szombatonként megengedik nekik, hogy egy-másfél órával tovább éghessen az a pár kis villanylámpa, amelyet használhatnak. Az egyik alkalommal egész kulturális műsort állítanak össze egymás számára. A műsor első szereplője a Liliom vendéglő egykori hegedűse, aki még erre az útra is magával hozza a hegedűjét s akinek haláláról majd a negyedik *Razglednica* is megemlékezik. Másodiknak jelentkezik Radnóti, aki elszavalja a *Nem tudhatom...*-ot. Utána mások is szerepelnek, de a végén újra a költőt kérelmek, hogy szavaljon még s hogy még egyszer mondja el a hazaszeretetről szóló versét, mert az, elmondásuk szerint, a szívükhöz szól s a legjobban fejezi ki az érzéseiket. (A hazaszeretet „legendáriuma” így válik teljessé. Az 1943 szilveszterén először felolvasott „hazaffyas” versnek, a tények azt mutatják, leginkább ezért kellett megszületnie. A költő, mint oly sok mindenben, ebben is előre megérezte az események alakulását s abban személyes és költői felelősségét.)

A szovjet csapatok közeledése, a légítámadások és a szerb partizánok egyre gyakoribb rajtütései miatt a német hadvezetés 1944. augusztus végén úgy dönt, hogy felszámolja a bori munkatáborokat, s az ott dolgozókat németországi telep-

helyek felé irányítja. Abbahagyatják a munkát, s augusztus 29-én valamennyi munkaszolgálatost a központi lágéerbe vezénylik. Radnóti a teljes zűrzavar és bizonytalanság közepette is ír. Augusztus 30-án készíti el az első *Razglednicáját*. A lírai képeslapok egyfelől a térbeli közeledés versei abban az értelemben, hogy a hazához, az otthonhoz való földrajzi közeledés hétköznapi eseménytörténetéről és kínjairól szólnak. Másfelől a *Razglednicák* a távolodás verseinek is tekinthetők abban az értelemben – éppen a kínok elviseléséről vagy megsejtéséről való tudósítás miatt –, hogy bennük az alaphang az életből vagy az élettől való kényszerű és szükségszerű távolodás és végső eltávozás hangja.

A költő igyekszik verseit biztonságba helyezni. Kéziratának egy-egy másolati példányát átadja két bajtársának arra az esetre, ha, úgymond, neki valami baja történne. Arra kéri őket, szabadulásuk esetén gondoskodjanak a versek megjelentetéséről.

Szeptember közepén a táborparancsnokság úgy tervezi, hogy az összesen hatezer főből álló fogolymentet két lépcsőbe osztva indítja útnak, Belgrádon keresztül a magyar határszél irányába. Az első lépcsőbe a régebb óta Borban tartózkodók, a másodikba a később érkezettek kerülnek. A költőnek látszólag szerencséje van. Egy jóindulatú keretlegénynek és egy barakkbizalminak köszönhetően sikerül az elsőként, a szeptember 17-én útra kelők közé bekerülnie. Utóbb kiderül: a látszólagos szerencse valójában végzetes szerencsétlenség. A hátramaradottakat egy partizán csapat néhány nap múlva kiszabadítja, mígnem az elől lévőkre – a szeptember 15-én írott versében foglaltaknak megfelelően – az *Eröltetett menet* vár.

A heidenai lágér felé indulnak, naponta harminc kilométert megtéve, géppisztollyal és ostorral felfegyverzett lovas Volks-SS különítményt rendelnek melléjük. Elegendő indok a menetoszlopból való kilépés vagy az időleges lemaradás, hogy géppisztolysorozatot zúdítsanak rájuk. A teljesen kimerült emberek próbálnak maradék terheiktől is megszabadulni. Elhájítják használati tárgyaikat, pokrócaikat is, csak hogy képesek legyenek tartani az embertelen tempót. Naponta egyszer kapnak enni, akkor is jobbra káposztát. A keretlegények válogatás nélkül ütlegelik, kínozzák őket. A költő az átélt szenvedések és borzalmak nyomán beszédre már képtelen, mozdulni alig tud. November 7-én a csapat váratlanul pihenőnapot kap. Mielőtt továbbindulnának Hegyeshalomra, a felvezetők megpróbálják rendezni

a sorokat. A magatehetetlenül legyengült és nagyon beteg embereket, köztük Radnótit is, szekekre rakják és a gyórszentmártoni téglagyárnál hátrahagyják.

Így érkezik el a végső nap, amelynek tragikus történéseiről a legrészletesebben Kószegi Ábel számol be (*Radnóti Miklós utolsó hónapjainak krónikája*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Mikrokozmosz füzetek, Budapest, 1972): „1944. november 8. Szerda. A két szekér Győrben marad le a menettől. A kocsisok a kórház elé hajtanak. Itt kell leadniuk a betegeket. A kórház feltehetőleg túlszűfolt, nem veszik át őket. Egy iskolában berendezett szükségkórházhoz küldik a két kocsit. Az altiszt hosszasan időz benn, a kocsisok a lovakat féltik a hidegtől, pokrócot terítenek rájuk. Itt sem veszik át őket. A Győr melletti Abdábál megállnak. A katonák tanakodnak, majd egyikük átmegy szerszámokat kérni az országút túloldalán álló csárdába. A kocsisok kifogják a lovakat, és a gátórház mellett lehajtják az ártérre legelni. Néhány munkaszolgálatost leparancsolnak a kocsiról, és ásót, kapát nyomnak a kezükbe. Gödröt kell ásniuk a csalitos szélén. Délután négy óra körül készül el a széles, de nem mély gödör. A magatehetetleneket társaik támogatják le a töltés oldalán. Az első lövésekre a foglyok nem fordulnak el. Nézik, amint két társuk arccal bukik a gödörbe. A következők parancs nélkül állnak a sír szélére. Az altiszt és egy katona egész közelről lövi tarkón az embereket. A leggyengébbek képtelenek megállni a gödör szélén. Ezeket belelökik, és úgy lőnek rájuk. Huszonegy ember. Az utolsónak kell rájuk húzni a földet. Úgy érzi, megmenekült. Amikor fegyvert fognak rá, könnyörögni kezd, majd futni próbál. Ót a két katona földeli el. A katonák lekaparják a sarat a szerszámokról. Vállukra veszik, és indulnak. Az altiszt int a két kocsisnak, hogy jöjjenek utánuk a csárdába. Ott isznak, s megköszönik a szerszámokat.”

1946 nyarán kerül sor az abdai tömegsír föltárására. A június 23-i kihantoláskor az egyik osz-lásban lévő holttest viharkabátjának zsebében kis jegyzetfüzetre lelnek, rajta ceruzával írott, öt nyelvű megjegyzés: *Ez a jegyzőkönyvecske Radnóti Miklós magyar költő verseit tartalmazza. Kéri a megtalálót, hogy juttassa el Magyarországra, Ortutay Gyula dr. egyetemi magántanár címére: Budapest, VII. Horánszky u. I. I.* A pepita színű notesz megrongálódott lapjain, csodával határos módon, tisztán olvashatók a hátrahagyott művek között nem szereplő versek, a *Razglednicák* és a *Gyökér* című vers. Az előbbieken a költő pontosan megjósolja hamarosan bekövetkező halálának körülményeit,

az utóbbiban – szívszorító módon – még saját sírfeliratát is elkészíti:

[...] *Gyökér vagyok magam is most,
férgék között élek én,
ott készül e költemény.*

*Virág voltam, gyökér lettem,
súlyos, sötét föld felettem,
sorsom elvégzetetett,
fűrészt sír fejem felett.*

(Lager Heidenau. Zagubica fölött a hegyekben,
1944. augusztus 8. [!])

A halottakat Győrbe szállítják, s a győrszigeti temetőben, 1946. június 25-én elhantolják. Augusztus 1-jén az Új Élet című hetilap, *Jelentkezzenek az Abdán meggyilkolt munkaszolgálatosok hozzátartozói* címmel felhívást tesz közzé. Augusztus 12-én, az újbóli exhumálást követően, Radnóti Miklósné, Baróti Dezső, Ortutay Gyula és Tolnai Gábor azonosítják, majd Pestre szállítatják a költő holttestét. Radnóti Miklóst 1946. augusztus 14-én, a Kerepesi úti temetőben helyezik örök nyugalomra. Hátrahagyott verseit, a bori noteszben találtakkal kiegészülve, még ebben az évben posztumusz kötetben, *Tajtékos ég* címmel adják ki. Élete és életműve azóta is nemzedékek sora számára jelent egyformán mértékadó példát.

*

Radnóti Miklós a következőket mondja az 1940-ben, József Attila emlékére rendezett költői esten:

A mű, amit a költő haláláig alkot, halálával hirtelen egész lesz s a kompozíció, melyet éltében szinte testével takart, a test sírbahulltával válik láthatóvá, fényelni és nőni kezd... A tiszta és mindig világosságot áhító lelken törvényszerűen teljesedett be a sors. Megalázó szegénységben élt, folytonos és egyre szaporodó politikai csalódások között. Ilyen természetes halált csak egy költő halt még a magyar irodalomban, Petőfi Sándor, a magyar szabadságharc költője a segesvári csatatéren. Nem bírta volna elviselni azt, ami következett. Attila sem. Azt csodálnám, ha élni tudott volna, s ezt csodálom néhányunknál is, akik még élünk.

Négy éve sincs már hátra ekkor, hogy saját költői munkássága is hirtelen „egésszé” váljék s a költő elődökéhez hasonlatos „természetes” halála bekövetkezzék.

Vilcsék Béla